

Historische notities*

Martin de Bruijn

Het is niet gemakkelijk om een historische beschrijving te geven van het midden in het moderne Tilburg gelegen gebied "De Groene Long". Dit gebied, dat gesitueerd is tussen het Wilhelminakanaal in het noorden, de Gorinchemse Baan en de Ringbaan-West in het oosten, de spoorlijn Tilburg-Breda in het zuiden en de Reitse Hoevenstraat en Dr. Deelenlaan in het westen, heeft in vroeger tijden deel uitgemaakt van twee afzonderlijke agrarisch-economische en administratieve grootheden, te weten de herdgangen van de Hasselt en de Hoeven. Deze herdgangen maakten in de middeleeuwen deel uit van het kerkdorp West-Tilburg, dat in oppervlakte ongeveer gelijk was aan de tegenwoordige gemeente Tilburg. Alvorens iets over de beide herdgangen te vertellen, zullen we eerst een korte uiteenzetting geven van Tilburg, zoals zich dat aan ons voordoet omstreeks het jaar 1200, wanneer de geschreven bronnen veelvuldiger worden.

West-Tilburg

Aan het eind van de dertiende eeuw maakte het grondgebied van het tegenwoordige Tilburg deel uit van een heerlijkheid, die men gewoonlijk "Groot-Tilburg" noemt. Een heerlijkheid was het gebied waarin een heer, al dan niet in eigen naam, overheidsmacht uitoefende. De heerlijkheid Groot-Tilburg was verdeeld in een Oost- en een West-Tilburg. Dit waren vermoedelijk "eningen", dit wil zeggen: gebieden waar een rechtbank rechtspraak uitoefende. West-Tilburg omvatte de kerkdorpen Tilburg en Goirle, terwijl Oost-Tilburg onder andere Oisterwijk en Berkel omvatte.¹⁾ Omstreeks 1250 raakte de heerlijkheid geheel in handen van de hertog van Brabant en werd ze als hertogelijk domein bestuurd.²⁾ Als enige bleef West-Tilburg bestaan³⁾ en in het jaar 1387 is het samen met het dorp Drunen en de tol van Loon op Zand verpand aan de heer Pauwels van Haestrecht.⁴⁾ In 1473 werd deze pandheerlijkheid gesplitst en viel de eninge van Tilburg en Goirle aan Pauwels' achterkleinzoon Jan van Haestrecht ten deel.⁵⁾ Eeuwenlang zijn

Tilburg en Goirle op deze wijze met elkaar verbonden geweest.⁶⁾ Een andere gemeenschappelijke instelling van de beide kerkdorpen was het instituut der gezworenen, die de zogenaamde "gemeint" beheerden. Dit waren de gemeenschappelijke, meest onontgonnen gronden, die hertog Jan III van Brabant aan de inwoners van Tilburg en Goirle gezamenlijk had uitgegeven tegen een betaling vooraf en een jaarlijkse cijns.⁷⁾ Maar al waren de kerkdorpen van Tilburg en Goirle verenigd in een eninge en het beheer van hun gemeint, het bleven afzonderlijke dorpen met een eigen dorpsbestuur, eigen instellingen en met elk een eigen zelfstandige parochie.⁸⁾

Herdgangen

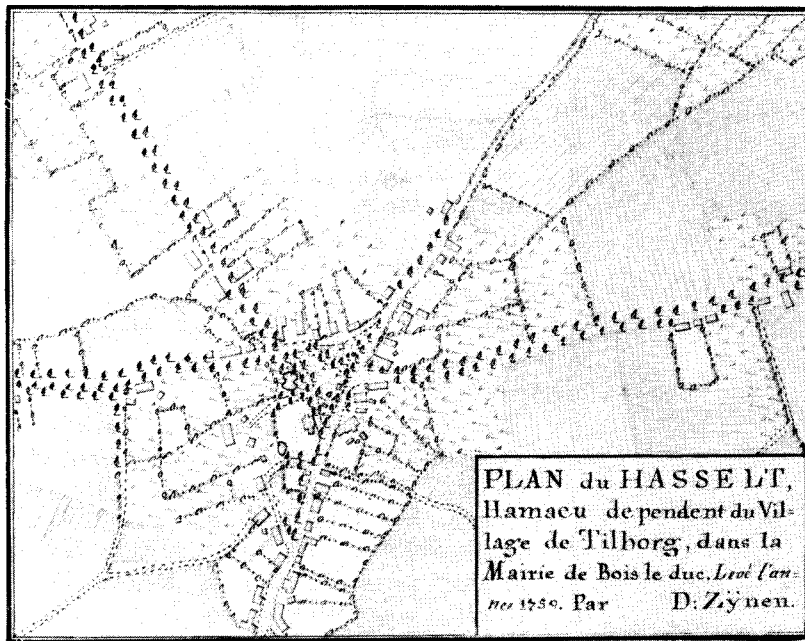
Het kerkdorp Tilburg was vanouds verdeeld in een aantal herdgangen. Wat waren dit nu eigenlijk? Verschillende historici hebben zich daarmee beziggehouden, maar kwamen niet tot gelijklopende conclusies. Enkele gangbare opvattingen werden aangehaald door de lokale historicus C. Weijters in een artikel over de Tilburgse herdgangen⁹⁾:

1. de gang van de "heerde" = kudde; dus het gedeelte van een dorp, vanwaaruit het vee naar de gemeenschappelijke graasgronden ging;
2. de gang van de "hert" = herder met zijn kudde;
3. het gebied waarop de herder zijn kudde mocht weiden;
4. het gaan naar de "herten" = haardsteden of woningen voor het ophalen van het haardstedengeld, een belasting.

*) Eerder verschenen in het Groene-Long-nummer van *Actum Tilliburgis*, jrg. 7 (1976), nr. 3/4, ter gelegenheid van de toen lopende inspraakprocedure. Bij deze herpublicatie heeft de auteur een aantal wijzigingen aangebracht.

Afb. 1 De oorspronkelijke bebouwing van de westzijde van het Hasseltplein met de boerderij van Fouchier uit 1608 en de wolspuul; 1928.

Afb. 2 Manuscriptkaartje van de Hasselt door Diederik Zijnen uit 1759. Naar links loopt de Reitse Hoevenstraat; naar beneden de Hasseltstraat (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

Weijters achtte deze laatste opvatting niet uitgesloten en werd daarover gekapitteld door de archiefvorser Ferdinand Smulders.¹⁰⁾ Deze hield staande, dat het woorddeel "herd" alleen afkomstig kan zijn van "heerde", hetgeen in het Middelnederlands alleen "herder" zou kunnen betekenen. Het woord "herdgang" zou staan voor het in middeleeuwse akten veelvuldig voorkomende Latijnse "pastoria" en het Middelnederlandse "sceperije". Een bewijs voor deze stelling vormt een Bossche schepenakte van 1445, die vermeldt dat land gelegen is in Tilburg "in pastoria de Velthoven", dat wil zeggen: in de herdgang van de Veldhoven.¹¹⁾ Ook op grond van hetgeen nu volgt, sluiten wij ons bij Smulders' opvatting aan. In de veertiende- en vijftiende-eeuwse bronnen treft men bij acht Tilburgse toponiemen of veldnamen de benaming "herdgang" aan, te weten bij Korvel, Oerle, Reit, Hasselt, Hoeven, Loven, Veldhoven en Heuvel.¹²⁾ Van ten minste vier van deze herdgangen werd de kern gevormd door een driehoekig plein: Korvel (het tegenwoordige Korvelplein), Hasselt (Hasseltplein), Veldhoven (Wilhelminapark) en Heuvel (Heuvelring); van twee andere is het niet uitgesloten, te weten Oerle (Transvaalplein) en Reit (verdwenen). Wanneer deze driehoekige pleinen aan een aantal voorwaarden voldoen, is er naar nieuwe wetenschappelijke inzichten sprake van de kernen van zogenaamde "akkerdorpen", een bepaald type Kempische heidenederzettingen.¹³⁾ Op grond van een summiere studie – een veel uitgebreider onderzoek moet nog gedaan worden – kan men Korvel, Hasselt, Veldhoven en Heuvel tot dit nederzettingstype rekenen. Deze akkerdorpen waren oudtijds zelfstandige agra-

risch-economische en administratieve eenheden, vestigingen van kolonisten sinds de zevende eeuw na Christus.¹⁴⁾ Dat het aparte dorpen waren, wordt wat Tilburg betreft nadrukkelijk bevestigd in een oorkonde van 1350, waarin sprake is van een molen "in villa de Corvelle", dit is: in het dorp Korvel.¹⁵⁾

Weijters nu gaat er in zijn genoemd artikel van uit, dat het bestaan van een herdgang gegrond was op erkenning als zodanig door het dorpsbestuur.¹⁶⁾ Naar ons idee was het, gezien het bovenstaande, net andersom: de herdgangen waren aanvankelijk aparte akkerdorpen, die zich later samenvoegden of van hogerhand samengevoegd werden tot een (kerk)dorp met een dorpsbestuur. voor zover de bronnen over Tilburg reiken, omvatten de herdgangen het gehele grondgebied. In later tijd werden de herdgangen verschillende malen gesplitst in nieuwe herdgangen, naar alle waarschijnlijkheid vanwege ontginningen of een verhoudingsgewijs sterke bevolkingsaanwas in sommige herdgangen.¹⁷⁾

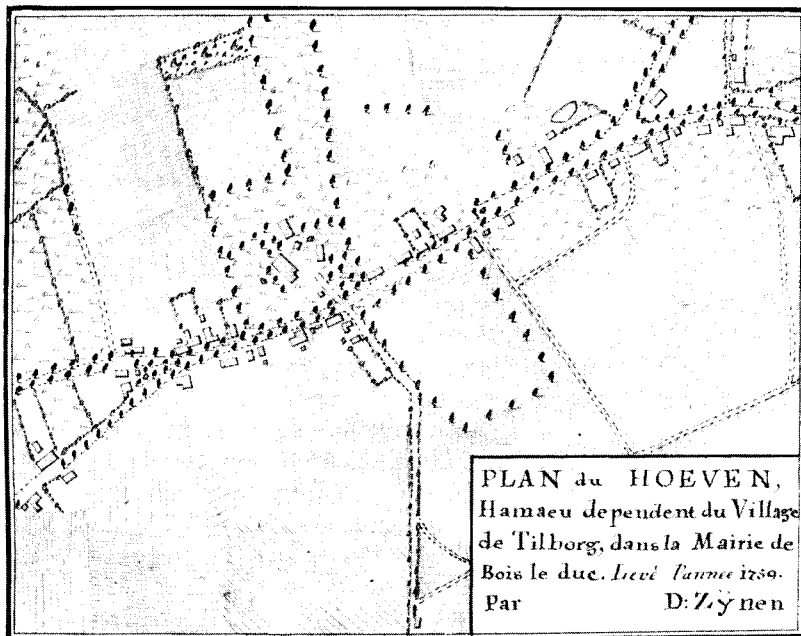
Eeuwenlang hebben de Tilburgse herdgangen betekenis gehad als administratieve districten. zo kende men tot in de achttiende eeuw het instituut der 22-mannen, waarschijnlijk ingesteld in het jaar 1602 en oorspronkelijk bestaande uit twee vertegenwoordigers uit iedere herdgang. De 22-mannen vormden een college van advies en bijstand in voornamelijk financiële aangelegenheden.¹⁸⁾ Ook de zorg voor orde en veiligheid kende een organisatie per herdgang. Een "burgerkapitein", bijgestaan door "rotmeesters", stond aan het hoofd van de per "rot" opgeroepen manschappen. Dezen kwamen in het geweer bij aanleg of herstel van wegen, dijken en sloten, in geval van brand en voor kloppachten op dieven en landlopers.¹⁹⁾ De aanslag en inning der belastingen was ook per herdgang georganiseerd evenals, en in verband daarmee, de huisnummering.

Definitief zijn de herdgangen pas verdwenen in 1910, toen een huisnummering per straat werd ingevoerd en de inning van de personele belasting op andere leest werd geschoeid.²⁰⁾ Hun eeuwenoude namen bleven echter voortleven in tal van parochie-, wijk- en straatnamen.

De herdgangen van de Hasselt en de Hoeven

De Hasselt

Van de beide herdgangen waartoe het "Groene-Long"-gebied behoort heeft, is de Hasselt vermoedelijk de oudste.²¹⁾ De kern ervan werd gevormd door een driehoekig plein ter plaatse van het huidige Hasseltplein. Het vroegere plein moet echter groter

jaren 1978-1980 hebben uitgebreide opgravingen naar de resten van dit kasteel plaatsgevonden.⁷⁷⁾

De Hoeven

Ten zuiden van de Hasselt begon al op enige afstand van het plein de herdgang van de Hoeven.²⁸⁾ Hoewel deze herdgang al in de oudst bewaarde bronnen als zodanig vermeld wordt, zal hij toch jonger zijn dan de Hasselt. De hoeven was een "straatdorp"; de boerderijen lagen er langs een tamelijk brede weg, vroeger "Strate Dat Hangende Rijs" of "die Hangenderijsche Straet" genoemd.²⁹⁾ Vrijwel de hele straat, de tegenwoordige Reitse Hoevenstraat, vindt men nog in het "Groene-Long"-gebied terug. Deze straat liep van de herdgang van de Hasselt naar die van de Reit (vroeger "Rijt").³⁰⁾ Hoewel nader onderzoek vereist is, lijkt het erop, dat de herdgang van de Hoeven pas in de latere middeleeuwen ontstaan is.

Ferdinand Smulders brengt de naam in verband met de verspreid liggende hoeven. Het woord "hoeve" zou oorspronkelijk duiden op een stuk land van 10 of 12 bunder. Op zo'n kavel zette men al spoedig een huis.³¹⁾ "Dat Aude Goet" bij het Hangende Rijs, vermeld in 1372, was zo'n stuk grond van twaalf bunder.³²⁾

Een groot agrarisch complex in de Hoeven vormden de goederen van de norbertijnenabdij van Tongerlo. De witheren, kanunniken van deze abdij, hadden in 1232 het patroonsrecht van de kerk van Tilburg verworven, dit wil zeggen: het recht om een pastoor ter benoeming voor te dragen aan de bisschop.³³⁾ Ook verkregen de norbertijnen tiendrechten in Tilburg, een kerkelijke belasting, bestaande uit het tiende deel van de opbrengsten van land en vee.³⁴⁾ De opbrengsten waren bestemd voor het onderhoud van de parochiekerk, de pastoor en de armen.³⁵⁾

De witheren van Tongerlo hadden in ieder geval al in het jaar 1316 bezittingen in de hoeven. "Die hoeve van Tongerlo bij die Hangenderijsche Straet" wordt al in 1435 vermeld, terwijl in 1412 al een "spijker" of tiendschuur van de abt van Tongerlo vernoemd was, overigens zonder aanduiding van de ligging.³⁶⁾ Tot de goederen van Tongerlo in de hoeven behoorde behalve de Tongerloose Hoef ook de Bisschopshoeve, die haar naam ontleent aan de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559, toen een gedeelte van de abdijbezittingen bestemd werden voor het onderhoud van de bisschop.³⁷⁾ Terwijl de Bisschopshoeve heeft moeten wijken voor de aanleg van 't Zand in de jaren zestig van onze eeuw, is de Tonger-

Afb. 3 Manuscriptkaartje van de Reitse Hoevenstraat door Diederik Zijnen uit 1759. Links de Bokhamer. De weg beneden, Tongerloose Hoefstraat (thans Dr. Ahausstraat), komt uit bij de Tongerloose Hoef. De straat loopt naar rechts in de richting van Hasseltplein (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

zijn geweest, zoals men op oude kaarten kan zien; het strekte zich verder naar het westen en zuiden uit.²²⁾ Van de voorwaarden waaraan zo'n plein moet voldoen om tot het nederzettingstype "akkerdorp" te worden gerekend, kunnen we met zekerheid noemen:

- de ligging in de nabijheid van een beek;
- vermeldingen in middeleeuwse bronnen;
- het plein behoorde tot de gemeent;
- de eraan liggende boerderijkavels waren onregelmatig blokvormig;
- er was een drenkkuil voor het vee.

Enkele andere voorwaarden behoeven nog nader onderzoek.²³⁾

De Hasselt heeft tot in de twintigste eeuw in de noordwestelijke uithoek van het bebouwde gedeelte van Tilburg gelegen, waardoor zij lang een agrarisch, dorps karakter bewaard heeft. Zelfs nu nog proeft men op het Hasseltplein een landelijke sfeer. Naar het westen strekte zich vroeger de eindeloze gemeent uit tot aan de Donge, waar het Land van Breda begon, dat behoorde tot het Kwartier van Antwerpen, evenals de Meierij van Den Bosch een van de kwartieren van het Hertogdom Brabant was.²⁴⁾ Ten noorden van de Hasselt lag de kleine buurtschap Kraaiven, ten noordoosten de herdgang van de Stokhasselt, die wellicht uit de Hasselt is voortgekomen. Oostelijk van de Hasselt lag de herdgang van de Veldhoven, waar eveneens een driehoekig plein (het tegenwoordige Wilhelminapark) op een "akkerdorp" duidt. Bij de straat van de Hasselt naar de Veldhoven lag het kasteel van de heren van Tilburg en Goirle, al in 1450 vermeld als "die Steenen Camer" in de Veldhoven.²⁵⁾ Eigenlijk lag dit kasteel in de Klein-Hasselt, maar ook in later eeuwen werd het nog wel in de Veldhoven gesitueerd.²⁶⁾ In de

lose Hoef behouden gebleven door een grondige restauratie.³⁸⁾

In de herdgang van de Hoeven treft men niet, zoals bijvoorbeeld in de Hasselt, een gemeenschappelijk akkercomplex, "die gemeyn ackeren", aan.³⁹⁾ Hoewel de bewijzen ontbreken, is het geenszins ondenkbaar, dat de oorsprong van de Hoeven gelegen is in de vestiging van Tongerlo aldaar.

Toponiemen

Naast de al genoemde toponiemen of veldnamen trof men in het "Groene-Long"-gebied nog vele oude benamingen aan, waarvan sommige nu nog voortleven. Ter oriëntering zullen we ook de benamingen aangeven – aangeduid met "K" – die op de oudste kadasterkaarten, van 1832, voorkomen. Men treft deze benamingen ook aan op bijgevoegd kaartje van ± 1880. Overdreven historische waarde moet men aan deze namen niet hechten.

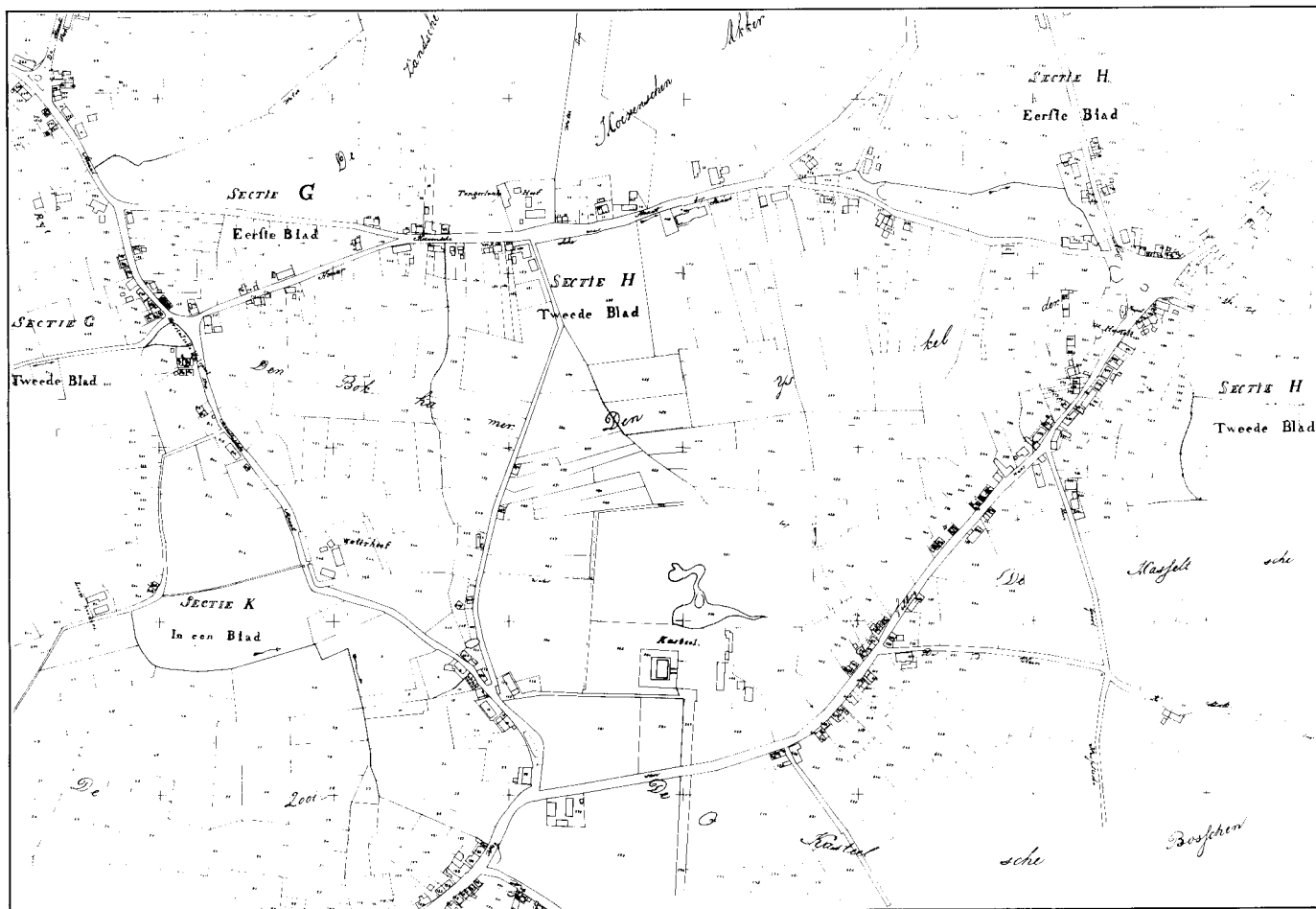
Veel belangrijker zijn de toponiemen zoals zij voorkomen in oude oorkonden. Deze ontlene we aan de Bossche en Oisterwijkse schepenenprotocollen, die respectievelijk omstreeks 1365 en 1415 aanvangen en waarin vele gegevens over Tilburg voorkomen.⁴⁰⁾ De annotering – opgenomen in de tekst – is als volgt: B=Bosch'protocol; O=Oisterwijkse

protocol. Hierna volgt het nummer van het protocol, het jaar waarvan de akte dateert en het folionummer (v = verso- of keerzijde).

Van noord naar zuid door "De Groene Long" gaande treffen we ten noorden van het Hasseltplein de Kraaivensche Akkers (K) aan. Het "Creyeven" (O 144-1423-118) wordt een enkele keer "Creyenvelt" (B 1199-1429-233) genoemd: de Tilburgers spreken nu nog van "t Krèvent".

Van "die Hasselt" (B 1176-1382-238) langs de tegenwoordige Reitse Hoevenstraat – "Strate dat Hangende Rijs" (O 144-1422-63) of "die Hangende Rijsche Straet" (O 149-1435-10) – in zuidelijke richting gaande, kwam men al gauw in de herdgang van de Hoeven, in 1316 "die Hoven" genoemd.⁴¹⁾ In het grensgebied lag "die Teetenbraeck" (O 143-1419-19), die nu eens in de Hasselt (O 152-1440-65v), dan weer in de Hoeven (O 147-1430-13) gesitueerd werd. In de Tetenbraek lagen "die Langacker" (O 143-1419-19) of "den Langen Acker" (O 152-1440-65v), "die Hoge Acker" (O 200-1495-23v), het land "die Sleehaghe" (O 154-1444-32), erf "dat Bleck" (O 160-14528v), "die Heydriesch" en een waterloop "die Zoe" (O 143-1419-19). Hiermee zal het loopke bedoeld zijn dat in 't Zand ontsprong, noordelijk langs de Tongerloose Hoef liep, aan de

Afb. 4 Fragment van de kadasterkaart van 1832 (natekening door Publieke Werken) met het gebied van de Groene Long. Onder de Waterhoef en het kasteel (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

oostkant van de Reitse Hoevenstraat, en daarna weer aan de westkant richting Hasselt ging om met een boog oostelijk van het plein in noordelijke richting te gaan. Een andere waterloop ontsprong in de Schijf, in de buurt van het Hagelkruis, liep langs de Herstalse wolspoel door de Bokhamer via de Pijlijser- of Waterhoeve, die omwaterd was, oostelijk langs het kasteelcomplex om in noordoostelijke richting naar de Stokhasselt te gaan (zie de bijgevoegde kaartjes).

Het akkercomplex ten zuiden van de Hasselt en oostelijk van de Reitse Hoevenstraat heette in later tijd de IJskelder (K), naar een ijskelder bij het kasteel. Westelijk van de Reitse Hoevenstraat lag de Hoevensche Akker (K) ten zuiden van de Tongerlose Hoef.

In het grensgebied tussen de Hasselt en de Hoeven wordt ook gewag gemaakt van "die Hove ende die Hasselt" (O 149-1437-53v) of "die Hoeven ende die Hasselt" (O 151-1438-2). Daar lag ook "dat Veyelant" of "dat Beyelant" (O 149-1437-53v).

Over de Tongerlose Hoeve is al gesproken. Wellicht wordt met haar bedoeld "die aude hoeve met eenre stelten uitgaende aen die ghemeynt geheyen aen 't Hangende Rijs" (O 148-1433-10).

Nog zuidelijker komen we in de Bokhamer (K), ten zuiden van de Tongerlose Hoefstraat: "die Bochamer" (B 1175-1369-208), "hodende opten Herstal" (O 143-1420-62), namen die nu nog bestaan. In de Bokhamer lagen land in "die Mortel" en "Tre(d)erose" (O 154-1444-25/25v). Aan de Herstal vinden we "die Heerstalstraet" (O 156-1446-15v),

"die Leemputtenstraet" (O 150-1436-16) – oude bewoners kennen nog een Leemstraat!⁴²) – waar ook "Kathelijc Schelkensacker" lag (O 156-146-15v), weide "den Gaershof" (O 150-1436-17) en het land "Beemenacker" (O 164-1456-9).

Ook moet bij de Herstal een weg gelegen hebben, "die van der Hoeven ter kercke van Tilborch toe gheet" (O 147-1430-13). Hiermee zijn we al in de Schijf verzeild geraakt, een groot akkergebied tussen de herdgangen van de Hoeven, de Veldhoven, Kerk en Heuvel, Korvel en de Reit (K). Op de kaart van Zijnen uit 1760 (a) zien we in de Schijf ook een Vlasstraat vanaf het Hagelkruis naar de Herstal gaan. Een "Vlasstraet aen die Rijt" wordt al in 1390 vermeld (B 1178-1390-360) en vier jaar later wordt een "Heerstraet" gesitueerd "aen dat Cruys" (B 1180-1394-89). Misschien is hiermee de "Heerstrate" bedoeld (O 143-1420-38v) die ook door de Hoeven liep. Enkele andere benamingen, die niet precies te situeren zijn, in de Hoeven: een "dreyboem aen die ghemeynt" (O 146-1429-14), de "Hoeveleerstraet" (O 156-1446-8v) en een "Bredenbeemt" (B 1179-1391-54). Van "Hoevenbraeck" ten slotte (O 143-1419-33v) is niet eens bekend of het in de Hoeven lag, al doet de naam het wel vermoeden.

Historische bebouwing

Over de historische bebouwing in het "Groene-Long"-gebied zijn als verschillende publikaties verschenen. Te denken valt in de eerste plaats aan de brochures "De Groene Long" en "Wat geweest is, is geweest",

Afb. 5 Het complex van de Tongerlose Hoef in 1955, gezien vanuit het westen. Links de Tiendschuur, rechts het karschop en de boerderij.

Afb. 6 De Hasseltse kapel
in haar oorspronkelijke
landelijke omgeving 1927.

waarin de Werkgroep Leefbaarheid Tilburg een leeuweaandeel heeft gehad. Verder bieden de monografieën "Eeuwen en uren in de Hasseltse kapel" en "De Tongerlose Hoef en Tilburg" betrouwbare historische informatie over bepaalde aspecten van het gebied.⁴³⁾ In dit artikel zal daarom slechts in het kort enige informatie over de in "De Groene Long" aanwezige historische bebouwing worden gegeven, waarbij een aantal misverstanden zullen worden rechtgezet op grond van recent gedaan bronnenonderzoek.⁴⁴⁾

Het Hasseltplein

Van de bebouwing rond het Hasseltplein herinnert niets meer aan de oorspronkelijke situatie van boerenplein. De laatste boerderij, die afgebroken werd in 1964, was de imposante hoeve waarin het café van Kees Fouchier gevestigd was. Het was een van de oudste gebouwen van Tilburg; de muurankers dateerden van 1608.⁴⁵⁾

Het aardige leerlooierijtje Hasseltplein 44 is niet zo oud als men het wil maken. De monumentenlijst vermeldt dat het van vóór 1737 zou zijn.⁴⁶⁾ Dit is onmogelijk, want nog in 1832 bestond ter plaatse een heel andere bebouwing.⁴⁷⁾ Dat geldt ook voor de andere gebouwen aan de noordzijde van het Hasseltplein. Overigens zijn deze arbeiderswoningen interessant genoeg om ze te behouden en op een verantwoorde wijze te restaureren.

De zuidzijde van het Hasseltplein is voor het grootste gedeelte pas in de jaren dertig van deze eeuw tot stand gekomen. Toen is ook de straat daar verlegd en de wolspoel gedempt.⁴⁸⁾

Het oudste gebouw op het Hasseltplein, tevens oudste gebouw van Tilburg, is de Hasseltse kapel. Vermoedelijk door de geburen van de Hasselt gebouwd omstreeks het jaar 1500 – het klokje dateert van 1536; de oudste akte waarin de kapel vernoemd wordt van 1540 – was en is een sieraad voor het plein. Herinnerend aan eenvoudige volksvroomheid heeft de Hasseltse kapel haar voortbestaan mede te danken aan de publieke functie, die zij door haar uurwerk eeuwenlang heeft gehad.⁴⁹⁾ Helaas is bij de restauratie het uit volkskundig oogpunt belangwekkende interieur nagenoeg vernield.

De Reitse Hoevenstraat

Aan het boerderijencomplex van de abdij van Tongerlo is al eerder in dit artikel aandacht besteed. Helaas werd de Bisschopshoef, die ten noordwesten van de hierna nog te bespreken "Oliemeulen" lag, afgebroken in verband met de stadsuitbreiding in 't Zand. Een gelukkiger lot was de Tongerlose Hoef beschoren.

Ook de aan de andere zijde van de straat gelegen boerderij "Den Oliemeulen" mag zich niet beklagen. Na een periode vanerval werd de hoeve grondig opgeknapt. De ironie van het lot wil, dat dit gebeurde door

de tot voor kort grootste bedreiging voor boerderijen: de gemeente Tilburg. In tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, bestond de boerderij nog niet in 1648. Wel waren er toen elders in de Hoeven twee oliemolens, een aan het Kwaadeind en een ten zuiden van de Tongerlose Hoef.⁵⁰⁾ Ter plaatse van de tegenwoordige boerderij wordt pas een oliemolen vermeld in een manuaal van de Tilburgse Tafel van de Heilige Geest, de toenmalige armenzorg, van het jaar 1773.⁵¹⁾ Op een kaartje van 1759 is nog een heel andere bebouwing te zien (e). Bij de voltooiing van de restauratie zal een aparte studie over "Den Oliemeulen" worden gepubliceerd.

Ten zuiden van de Tongerlose-Hoefstraat bevinden zich zestien negentiende-eeuwse weverswoningen, een aantal dat men nergens in Tilburg nog bij elkaar aantreft. Deze huizen staan alle op de monumentenlijst.⁵²⁾

De Bokhamer

In de Bokhamer gaat het om veel meer dan de bebouwing alleen. Daar vindt men nog een structuur van eeuwen her. Achter en naast de huizen, waarvan er enkele nog uit de achttiende eeuw dateren, treft men om de percelen oude vlier-, liguster- en beukehagen aan en in de hoven beuken, populieren en fruitbomen. Jammergenoeg is de afgelopen jaren veel van de authentieke bebouwing door moedwil of onjuiste opvattingen over restauratie verlorengegaan.

Conclusie

Toch behoeft het na deze historische notitie nauwelijks betoog, dat het "Groene-Long"-gebied grote cultuurhistorische waarde bezit, niet alleen voor Tilburg, maar voor heel

Noord-Brabant. Er zijn in deze provincie geen structuren aan te wijzen waarin zo veel facetten van het maatschappelijk leven van een aanvankelijk agrarische, later pre-industriële gemeenschap binnen een klein gebied en over een periode van bijna duizend jaar op zo'n duidelijke wijze tot uiting komen. Allereerst is daar het Hasseltplein, in zijn vorm een voorbeeld van de kern van een middeleeuws "akkerdorp". De vermoedelijk bijna vijf eeuwen oude Hasseltse kapel, gesticht door de geburen van de Hasselt, is er een treffend getuigenis van volksvroomheid en gemeenschapszin.

De bebouwing eromheen geeft de ontwikkeling in Tilburg aan van landbouw naar huis- en fabrieksnijverheid. Dit geldt ook voor de weverswoningen in de Bokhamer en de Reitse Hoevenstraat. Deze straat, die in ieder geval al in de vijftiende eeuw bestond, is het eng bewaard gebleven straatdorp in Tilburg, waar de boerderijen "Den Oliemeulen" en vooral de Tongerlose Hoef indrukwekkende restanten zijn van de hoeven die er vroeger gelegen hebben. Laatstgenoemde hoef herinnert bovendien aan de werkzaamheid van de Tongerlose witheren in Tilburg gedurende zes eeuwen. De Bokhamer ten slotte is een uniek geworden overblijfsel van een Tilburgse buurtschap, die haar eeuwenoude, dorpse karakter enigszins wist te bewaren tegen alle druk van een expansieve verstedelijking in.

Samen met de waardevolle historische elementen in de Hasseltstraat (jagershuizen, weverswoningen en Kasteelhoeve) biedt "De Groene Long" het nageslacht vele aspecten van de ontwikkeling van het maatschappelijke en culturele leven van de Tilburgse samenleving.

Afb. 7 De Oliemeulen in 1959.

Afkortingen

A.T. = *Actum Tilliburgis*. (Driemaandelijks) tijdschrift van de Heemkundekring "Tilborch"

Dijksterhuis = B. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle* (Tilburg 1899)

Eeuwen en Uren = *Eeuwen en uren in de Hasseltse kapel*, red. F. van Puijenbroek (Tilburg 1972)

Heidorp = *Van heidorp tot industriestad*, red. H. Schurink/J. van Mosselveld (Tilburg 1955)

H.B. = *Historische Bijdragen. Orgaan van de Heemkundekring "Tilborgh"* (voorloper van A.T.)

Kakebeeke = A. Kakebeeke/H. Mandos, *De Acht Zaligheden. De oude kern van de Kempen* (Oisterwijk 1971)

Smulders = 'Tilburg rond 1450', artikelen in *De Nieuwe Tilburgse Courant* v.a. 1950; herpublicatie in H.B./A.T.

Tongerlose Hoef = *De Tongerlose Hoef en Tilburg*, red. M. van Abbe/W. van der Staak (Tilburg 1969)

Visvliet = M. van Visvliet, *Inventaris van het oudarchief der gemeente Tilburg* (Tilburg 1905)

Weijters = C. Weijters, 'De Tilburgse haardgangen', in: *H.B.*, jrg. 1, nrs. 2, 3 en 4, blz. 19 e.v., 55 e.v. en 95 e.v.

G.A.T. = Gemeentearchief Tilburg

R.A. = Rijksarchief in Noord-Brabant

R = Rechterlijk archief (Oisterwijk R143-1418-9v wil zeggen: rechterlijk archief van Oisterwijk, nr. 143, jaartal 1418, folio 9 verso = keerzijde)

Noten:

In het merendeel der aangehaalde werken treft men verdere bronnen en literatuur aan.

- 1) M. de Bruijn, 'Goirle en Groot Tilburg omstreeks 1200', in: *H.B.*, jrg. 3, 1975, nr. 4/5, blz. 21 e.v. Vergelijk: H. Hardenberg, 'Het ontstaan van de vrijheid Tilburg', in: Heidorp, blz. 37 e.v..
- 2) M. de Bruijn, 'Brabant in opmars', in: *A.T.*, jrg. 5, 1974, nr. 4, blz. 95 e.v..
- 3) M. de Bruijn, 'Het ontstaan van de Tilburgse Schepenbank', in: *H.B.*, jrg. 2, nrs. 1 en 2, blz. 5 e.v. en 56 e.v.;
- 4) Dijksterhuis, blz. 193.
- 5) J. Becx, 'Over hoeven en hoevenaars onder het kasteel van Tilburg', in: *Brabants Heem*, jrg. 25, 1973, nr. 5, blz. 102 e.v..
- 6) J. van Mosselveld, 'De magistraat in de Franse tijd', in: Heidorp, blz. 160 e.v..
- 7) D. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de middeleeuwen* (Utrecht 1941), blz. 237 e.v..
- 8) Visvliet, passim.
- 9) Weijters.
- 10) F. Smulders, 'De herdgang', in: *H.B.*, jrg. 1, 1970, nr. 3, blz. 53; Idem, 'Pastoria: herdgang', in: *H.B.*, jrg. 1, 1970, nr. 4, blz. 82.
- 11) R.A. 's-Hertogenbosch R1215-1445-194.
- 12) Weijters, blz. 56.
- 13) Kakebeeke, blz. 337. Aan deze auteur komt de verdienste toe een model van dergelijke "akkerdorpen" te hebben uitgewerkt. Hij schreef ze een Frankische oorsprong toe, waaraan echter, althans voor een deel van deze nederzettingen, met recht mag worden getwijfeld. Wat de Hasselt betreft, kan worden opgemerkt dat bij opgravingen aan de Reitse Hoevenstraat geen vondsten zijn aangetroffen die wijzen op bewoning vóór het jaar 1000 (zie H. Stoepker, 'Een hutje op de heide', in: *De Lindeboom* VI (1982), 13).

- 14) Idem, blz. 331, e.v..
- 15) Smulders, nr. 8, in: *A.T.*, jrg. 6, 1975, blz. 114.
- 16) Weijters, blz. 56.
- 17) Idem, blz. 57 e.v..
- 18) Dijksterhuis, blz. 33 e.v..
- 19) Idem, blz. 45 en 70; vergelijk: Kakebeeke, blz. 361.
- 20) Weijters, blz. 60.
- 21) Smulders, nr. 6, in: *A.T.*, jrg. 5, 1974, blz. 41 e.v..
- 22) Zie onder "Afbeeldingen": a, d en f.
- 23) Kakebeeke, blz. 337.
- 24) J. Coopmans, 'De meierij van 'S-Hertogenbosch, een district in het hertogdom Brabant', in: *Opstellen over recht en rechtsgeschiedenis aangeboden aan B.H.D. Hermesdorf* (Deventer 1965), blz. 73 e.v..
- 25) R.A. Oisterwijk R158-1450-14. Vergelijk: J. Becx, a.w., waarin de bouw van het kasteel later wordt gedateerd.
- 26) R.A. Oisterwijk R261-1557-37: "'t Slot aen de Velthoven neven Pijlijersshoeve".
- 27) H. Stoepker, *Graven naar het kasteel van Tilburg*.
- 28) Smulders, nr. 7, in: *A.T.*, jrg. 5, 1974, nr. 3, blz. 107 e.v..
- 29) R.A. Oisterwijk R 144-1422-63 en R149-1435-10.
- 30) R.A. 's-Hertogenbosch R1178-1390-360.
- 31) Zie (28).
- 32) R.A. 's-Hertogenbosch R1175-1372-288v en 289.
- 33) M. Erens, *De oorkonden der abdij Tongerlo*, deel I (Tongerlo 1948), nr. 103. Jaartal 1231 moet zijn: 18-1-1232 nieuwe stijl.
- 34) Idem, a.w., nr. 106.
- 35) J. Becx, Tilburg en Tongerlo, in: *Tongerlose Hoef*, blz. 20 e.v..
- 36) R.A. Oisterwijk R149-1435-10; Idem 's-Hertogenbosch R1187-1412-446v.
- 38) J. de Wilde, 'De restauratie', in: *Tongerlose Hoef*, blz. 14 e.v..
- 39) Zie (31).
- 40) Jarenlang heeft wijlen Ferd. Smulders deze protocollen doorvorst en geficheerd. Van deze gegevens, deels berustend in G.A. en deels in R.A., hebben wij dankbaar gebruik gemaakt.
- 41) Erens, a.w., deel II, nr. 518.
- 42) Vriendelijke mededeling van de heer C. Robben.
- 43) De Groene Long, ideeënschets rond bestemmingsplan "Het Zand" (Tilburg z.pl. en z.j.); Eeuwen en Uren; Tongerlose Hoef.
- 44) Met name is een uitgebreid onderzoek gedaan naar de geschiedenis van de boerderij "Den Olie-meulen".
- 45) H. Schurink, *Tilburg in oude ansichten* (Zaltbommel 1968), blz. 125.
- 46) Lijst van onroerende monumenten in de Gemeente Tilburg.
- 47) Vergelijk kaart afb. 4, die gekopieerd werd naar de oudste minuutplannen van het kadaster (1832).
- 48) F. van Puijenbroek, 'Sinds 1796', in: Eeuwen en uren, blz. 90 e.v..
- 49) Idem, a.w., blz. 7 en J. Becx, historische achtergrond tot 1794, in: Eeuwen en uren, blz. 39.
- 50) De in 1648 vermelde oliemolen (G.A.T. R361-1648-188v) was gelegen aan de Klein-Hoeven, waarmee het Kwaadeind bedoeld werd blijkens G.A.T. R voogdijrekening 1654, nr. 4. De andere oliemolen wordt al vernoemd in 1569 (G.A.T., Visvliet 309) en lag blijkens vriendelijke mededeling van de heer J. Trommelen, die een bronnenonderzoek naar deze molen verricht, ten zuiden van de Tongerlose Hoef. Dank aan hem en aan de heer W. van Hest, die voor enkele transcripties zorgde.
- 51) G.A.T., Visvliet 857a (1773/4). Vergelijk G.A.T. R443-1768-187.
- 52) Er is inmiddels uitgebreid onderzoek naar deze Rijksmonumenten gedaan: H. Ruiter e.a., *Rapport bouwhistorisch onderzoek van de weverswoningen aan de Reitse Hoevenstraat 36 t/m 66 te Tilburg* (Tilburg 1979).